

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

Στις στρατιωτικές αναμετρήσεις συνιστά κοινό τόπο η δημόσια προσοχή και το ενδιαφέρον να επικεντρώνονται στο πεδίο της μάχης. Οι ηγετικές φυσιογνωμίες, οι ηρωικές μορφές και οι πράξεις ανδρείας παραδοσιακά εξυψώνονται σε πρότυπα· αιχμαλωτίζουν την ανθρώπινη φαντασία, μαγνητίζουν την περιέργεια των απλών πολιτών, ελαχιστοποιώντας τα περιθώρια δημοφιλίας για οτιδήποτε άλλο συμβάλλει στον ένοπλο αγώνα. Ωστόσο, το συγκεκριμένο σχήμα εμφάνισε τις πρώτες «ρωγμές» στη διάρκεια του «Μεγάλου Πολέμου» για να τροποποιηθεί οριστικά στην επόμενη παγκόσμια σύρραξη. Ήταν η στιγμή που το αεροπλάνο έδειξε να αλλοιώνει το «με ευλάβεια» –ως τότε– υφιστάμενο όριο ανάμεσα στη ζώνη των επιχειρήσεων και τα μετόπισθεν, μεταφέροντας το σκληρό πρόσωπο του πολέμου στον άμαχο πληθυσμό.

Σε αυτό το πλαίσιο οι πρωταγωνιστές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου δε θα πρέπει να αναζητηθούν αποκλειστικά στην πρώτη γραμμή, αφού η εναέρια βία – προσδίδοντας στη σύγκρουση ολοκληρωτικό χαρακτήρα– κινητοποίησε και έφερε στο προσκήνιο τους άοπλους-καθημερινούς ανθρώπους. Οι αυτοδιοικητικές αρχές και το προσωπικό τους, ο απλός εργάτης στο εργοστάσιο, τις λιμενικές αποβάθρες και τους σιδηροδρομικούς συρμούς, ο αγρότης, ο διοικητικός υπάλληλος, οι φιλανθρωπικοί σύλλογοι, το ιατρικό-νοσηλευτικό προσωπικό, η ανώνυμη γυναίκα στην πόλη και την ύπαιθρο έδωσαν αθόρυβα τη δική τους «μάχη» επιβίωσης, συμβάλλοντας την ίδια στιγμή στην εθνική πολεμική προπαρασκευή μακριά από το στερεότυπο του παθητικού θεατή των εξελίξεων που ίσχυε ως τότε.

Ως αφόρμηση για τη συγγραφή του βιβλίου –που συνιστά μία μεταγενέστερη εκδοχή της διδακτορικής μου διατριβής– λειτούργησαν ο διαφορετικός –όχι τόσο ιστοριογραφικά δημοφιλής– χαρακτήρας της αναμέτρησης όπως διαμορφώθηκε από την εναέρια δράση και τον αναβαθμισμένο ρόλο του εσωτερικού μετώπου σε συνδυασμό με την ανάγκη για τη διερεύνησή του στην ελληνική περίπτωση. Αντικείμενά του αποτέλεσαν η αεροπορική δοκιμασία και ο αγώνας του άμαχου πληθυσμού που έλαβαν χώρα στο διάστημα από τον Απρίλιο του 1939 έως τον Απρίλιο του 1941, με την ερευνητική διαδικασία να εστιάζει σε πόλεις ξεχωριστής σημασίας για την ελληνοϊταλική αναμέτρηση όπως ήταν η Αθήνα, η Πειραιάς, η Θεσσαλονίκη, η Πάτρα, τα Ιωάννινα, η Κέρκυρα, η Λάρισα και ο Βόλος. Είναι μία απόπειρα για να έρθει στην ε-

πιφάνεια η «λησμονημένη» ως τώρα προσπάθεια των αερόπληκτων μετόπισθεν και να αξιολογηθεί η συνδρομή της στην ταραγμένη περίοδο των έκτακτων συνθηκών.

Η πλειοψηφία των υπό διερεύνηση αστικών κέντρων παρουσιάζει μία επιπλέον ιδιαιτερότητα. Τα περισσότερα από αυτά διέθεταν λιμενικές εγκαταστάσεις σε νευραλγικά σημεία των ελληνικών ακτογραμμών –παράμετρος που ερμηνεύει και τη στοχοποίησή τους από την εχθρική αεροπορία αμέσως μόλις ξέσπασε ο πόλεμος το πρωί της 28^{ης} Οκτωβρίου. Ήταν εκείνα που μεταξύ άλλων σήκωσαν το βάρος αρχικά των ιταλικών και στη συνέχεια των σφοδρότερων γερμανικών εναέριων προσβολών, επειδή διαδραμάτιζαν καθοριστικό ρόλο στην εγχώρια οικονομική ζωή εξαιτίας της εμπορικής-βιομηχανικής τους σημασίας, συνιστούσαν βασικά κέντρα διατροφικού-πολεμικού εφοδιασμού, ενώ από το 1941 λειτούργησαν και ως χώροι ελλιμενισμού-δράσης των βρετανικών πολεμικών πλοίων.

Ειδικότερα η παρούσα μελέτη επιδιώκει να εξετάσει-αναδείξει: α) το επίπεδο της αστικής πολεμικής προπαρασκευής σε κρίσιμους τομείς (αεράμυνα, διατροφική αυτάρκεια) και το σταδιακό πλέγμα περιορισμών και απαγορεύσεων που επιβλήθηκε στις τοπικές κοινωνίες ήδη από την ειρηνική περίοδο, β) τις συσσωρευμένες ανατροπές που είχαν δρομολογηθεί πριν από την απόρριψη του ιταλικού τελεσιγράφου στην αστική καθημερινότητα, την οικονομική ζωή και τη σχέση ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και τον πολίτη, γ) την έκταση-ένταση της εναέριας δοκιμασίας, τον δείκτη προσαρμογής των αστικών κοινωνιών στις έκτακτες απαιτήσεις και την επίδραση που οι βομβαρδισμοί άσκησαν στο ηθικό τους, δ) τον βαθμό ενεργοποίησης-προσφοράς του πληθυσμού και το εύρος συμμετοχής για τις υφιστάμενες κοινωνικές ομάδες, ε) τον συντελεστή επάρκειας των προπολεμικών μέτρων για την αεροπροστασία των πολιτών, αλλά και τα κρατικά αντανάκλαστικά στην εμπόλεμη περίοδο αποσκοπώντας στην αστική ασφάλεια, την υλική ανακούφιση των βομβόπληκτων και την απρόσκοπτη συνέχιση του ένοπλου αγώνα.

Η διαπραγμάτευση των παραπάνω στόχων επιχειρήθηκε με «βηματοδότη» τα ευρωπαϊκά –κυρίως– αστικά κέντρα, ώστε μέσα από τη συγκριτική αποτίμηση να αναδειχτούν οι ομοιότητες και οι διαφορές –ιδίως στο νευραλγικό πεδίο της αεράμυνας– τόσο ως προς την προπολεμική προπαρασκευή όσο και ως προς το διάστημα της σύρραξης. Παρόλο που η διάρκεια και η ένταση της εναέριας βίας την οποία υπέστησαν οι πόλεις στην Ευρώπη και στο μέτωπο του Ειρηνικού ξεπερνούν κατά πολύ τα αντίστοιχα μεγέθη στην Ελλάδα, δεν πρέπει να αποτελέσουν ανασταλτικούς παράγοντες στην προσπάθεια να αξιολογηθεί η έκταση της δοκιμασίας, της αντοχής, της στέρησης και της προσφοράς που καταγράφηκε στη μικρή βαλκανική χώρα. Από τα ευρωπαϊκά αστικά κέντρα το ενδιαφέρον εστιάζει κυρίως σε εκείνα της Βρετανίας, της Γερμανίας, της Ιταλίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Άλλωστε ήταν τα μόνα κράτη που διέθεταν μετόπισθεν, σε αντίθεση με την υπόλοιπη ήπειρο όπου η αρχική ταχύτητα και ο απόλυτος αιφνιδιασμός που προκάλεσε η ναζιστική προέλαση, ακύρωσαν τις χρονικές δυνατότητες για την ύπαρξή τους.

Στην Ελλάδα, η διερεύνηση του θέματος που σχετίζεται με την αεροπορική προ-παρασκευή και τη δοκιμασία του άμαχου πληθυσμού χαρακτηρίζεται από καθυστέρηση και την έλλειψη ολοκληρωμένων επιστημονικών εργασιών. Μέχρι τώρα έχει υπάρξει αντικείμενο αναφορών σε μελέτες για τον ελληνοϊταλικό πόλεμο από τοπικούς εκπροσώπους του πνευματικού και δημοσιογραφικού χώρου –με αναπόφευκτη συνέπεια τον περιορισμένο γεωγραφικά χαρακτήρα– ή τμήμα μόνο ευρύτερων έργων για την περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου. Όμως και οι δύο περιπτώσεις ισοδυναμούν με αποσπασματικές απόπειρες οι οποίες διακρίνονται από ένα μειονέκτημα. Ο «παράλληλος πόλεμος» των μετόπισθεν και η αστική αεροπροστασία δε συνιστούν τα κύρια ζητήματα της διερεύνησης. Περιορίζονται σε μία «δορυφορική παρουσία» είτε πλαισιώνοντας το στρατιωτικό σκέλος του αλβανικού έπους είτε αναλώνονται σε εισαγωγικό ρόλο για εργασίες της περιόδου 1941-1949, τη στιγμή που απουσιάζει η ευρύτερη προοπτική για επεξεργασία των θεμάτων στο σύνολο της επικράτειας.

Εξάιρεση αποτελεί το βιβλίο της Μαρίνας Πετράκη, *1940 –Ο άγνωστος πόλεμος. Η ελληνική πολεμική προσπάθεια στα μετόπισθεν*, στο οποίο επιχειρήθηκε μία ουσιαστική προσέγγιση στο ζήτημα της πολεμικής προετοιμασίας. Εξετάζεται το πεδίο-κλειδί για την τελευταία –που δεν είναι άλλο από εκείνο της παθητικής αεράμυνας (ΠΑΑ)– σε συνδυασμό με την κινητοποίηση-προσφορά του πληθυσμού η οποία παρουσιάζεται με διεξοδικό τρόπο. Ξεχωριστή αναφορά γίνεται στους βομβαρδισμούς συγκεκριμένων πόλεων (Πειραιάς, Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Λάρισα, Κέρκυρα) αναδεικνύοντας τις υλικές καταστροφές, τις απώλειες και τον αγώνα των κατοίκων για επιβίωση και διατήρηση του φρονήματος. Η σε ορισμένα σημεία συναισθηματική γραφή της Πετράκη –βασισμένη ιδίως στη βιβλιογραφική παραγωγή όπως και σε πλήθος ημερολογιακών εγγραφών– παρέχει μία επαρκή εικόνα για την κινητοποίηση και την προσπάθεια στο εσωτερικό μέτωπο.²

Το υλικό που μετατράπηκε σε αντικείμενο εξέτασης για τις ανάγκες της παρούσας συγγραφής αντλήθηκε –όπως και στο έργο της κ. Πετράκη– από τα βιβλία του Γενικού Επιτελείου Στρατού-Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (ΓΕΣ-ΔΙΣ), την τοπική βιβλιογραφία, τον Τύπο της εποχής και από ημερολόγια επικεντρωμένα στον ελληνοϊταλικό πόλεμο και την Κατοχή. Επιπρόσθετα, αξιοποιήθηκε η έντυπη παραγωγή που δημοσιοποιήθηκε με την έγκριση της δικτατορίας, οι προφορικές μαρτυρίες και τα έργα που αναφέρονται στο διάστημα από το 1936 μέχρι και το 1941. Ειδικά για τον Τύπο, θα πρέπει να διευκρινίσω ότι η ιστοριογραφική ένδειξη για το συγκεκριμένο θέμα είχε ως συνέπεια τη σε ορισμένες περιπτώσεις εκτενή αξιοποίησή του. Μία πρακτική η οποία κρίθηκε επιβεβλημένη, αν λάβουμε υπόψη και την παράμετρο ότι αναδεικνύει ανάγλυφα τον μικρόκοσμο της αστικής καθημερινής ζωής για την υπό εξέταση χρονική περίοδο.

² Μαρίνα Πετράκη, *1940-Ο άγνωστος πόλεμος. Η ελληνική πολεμική προσπάθεια στα μετόπισθεν*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2014.

Όμως σε όλες τις μορφές πηγών, το ζήτημα του εναέριου πολέμου περιοριζόταν σε σύντομες και γενικόλογες αναφορές. Αλλά και όπου η έκταση ήταν μεγαλύτερη (Τύπος, εκδόσεις 4^{ης} Αυγούστου) επιβαλλόταν η κριτική αντιμετώπιση του υλικού λόγω της εξάρτησής του από τον καθεστωτικό έλεγχο. Η ερευνητική «καχυποψία» δε θα μπορούσε να απουσιάσει και από την επισκόπηση της τοπικής βιβλιογραφίας, καθώς δεν ήταν λίγες οι φορές όπου οι ιδεολογικές προτιμήσεις των συγγραφέων – ευδιάκριτες από τις πρώτες κιόλας περιόδους– μετατράπηκαν σε «οδικό άξονα» για τη συγγραφή των κειμένων τους.

Ωστόσο, υπήρξαν κατηγορίες αρχαικών πηγών –και σε αυτό ακριβώς το σημείο εντοπίζεται η διαφοροποίηση και η πρωτοτυπία της προσπάθειάς μου– οι οποίες αξιολογήθηκαν στον μέγιστο δυνατό βαθμό, συνιστώντας τη βάση πάνω στην οποία αναπτύχθηκε το κείμενό της. Πρόκειται για τα πρακτικά από τις διοικούσες επιτροπές των δήμων, την αγωνιώδη –πολύ συχνά– αλληλογραφία ανάμεσα στις κυβερνητικές αρχές, τις αεραμυντικές αρχές και την αυτοδιοίκηση, όπως και το πλήθος των αποφάσεων-διαταγών που κοινοποιούνταν μέσω των γενικών διοικήσεων και των νομαρχιών στους αστικούς πληθυσμούς πριν και μετά την 28^η Οκτωβρίου.

Η παραπάνω επιλογή κρίθηκε επιβεβλημένη έως αυτονόητη. Έπρεπε να ακουστεί η «φωνή» και να παραχωρηθεί «ο λόγος» στους τοπικούς φορείς οι οποίοι κλήθηκαν –εξαιτίας της επίγνωσης των συνθηκών αλλά και της εγγύτητας με τον τόπο της εναέριας δοκιμασίας– να επωμιστούν σε Ελλάδα και Ευρώπη μεγάλο βάρος της αστικής προπαρασκευής, διαχειριζόμενοι τα πολλαπλά και πρωτόγνωρα προβλήματα που ανέκυψαν από τις εναέριες προσβολές. Στόχος ήταν η ευαισθητοποίηση των αστικών πληθυσμών στην κατεύθυνση της συμμόρφωσης, της εγρήγορης και της προσφοράς. Αποτελούσαν τον «στυλοβάτη» του εσωτερικού μετώπου, το σημείο αναφοράς για τους κατοίκους των πόλεων, αναλαμβάνοντας μάλιστα υποχρεώσεις οι οποίες δοκίμαζαν στο έπακρο ή και υπερέβαιναν τις περιορισμένες οικονομικές αντοχές τους.

Η συλλογή του πρωτογενούς υλικού υπήρξε απόρροια προσωπικών επισκέψεων στα υπό εξέταση αστικά κέντρα. Τα Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ) στην πρωτεύουσα κάθε νομού, τα δημοτικά αρχεία και οι βιβλιοθήκες αναδείχτηκαν στις βασικές «δεξαμενές» άντλησής του, οι οποίες σε αρκετές περιπτώσεις –ευτυχώς για τις ερευνητικές ανάγκες– συμπλήρωναν χρονικά και θεματολογικά η μία την άλλη. Στον Βόλο τα πρακτικά της διοικούσας επιτροπής εντοπίστηκαν στο Δημοτικό Κέντρο Έρευνας και Ιστορικής Τεκμηρίωσης· βρέθηκαν σε εξαιρετική κατάσταση και με ευανάγνωστη μορφή μολοντί η τελευταία παράμετρος –δυστυχώς– δεν καταγράφηκε πάντοτε. Το υλικό που αντλήθηκε από τα ΓΑΚ του νομού Μαγνησίας –επικεντρωμένο στο προπολεμικό διάστημα και την κρατική προσπάθεια να προετοιμάσει τις αστικές κοινωνίες για τον επικείμενο πόλεμο– προήλθε στην πλειονότητά του από το αρχείο της κοινότητας Μακρυνίτσας.

Η ερευνητική εργασία στα ΓΑΚ Αττικής εστίασε στα αρχεία της νομαρχίας και του υπουργείου Επισιτισμού. Το πρώτο παρείχε σειρά εγγράφων για τις ελλείψεις στο προσωπικό που έπρεπε να διαχειριστεί ο κρατικός μηχανισμός λόγω των επιστρατευτικών απωλειών στο προσωπικό όπως και τις μορφές συνδρομής του εκπαιδευτικού κόσμου. Οι φάκελοι του υπουργείου χαρακτηρίζονται από πληροφορίες για τον προπολεμικό τρόπο οργάνωσης του διατροφικού ζητήματος, τους εμπόλεμους επισιτιστικούς περιορισμούς, τους αστυνομικούς ελέγχους για την πάταξη της αισχροκέρδειας και συνολικά των αγορανομικών παραβάσεων.

Πολύτιμη υπήρξε η συμβολή δύο άλλων πηγών πρωτογενούς υλικού: του Ιωάννη Μεταξά και της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας (ΕΟΝ). Το αρχείο της τότε πολιτικής ηγεσίας περιέχει μέρος από την επικοινωνία ανάμεσα σε αυτήν και τον αρχηγό του Γενικού Επιτελείου Στρατού, αντιστράτηγο Αλέξανδρο Παπάγο. Ξεχωρίζει η ανησυχητική υστέρηση της στρατιωτικής προπαρασκευής μέχρι το φθινόπωρο του 1936 –και κατά συνέπεια η ανυπαρξία της αστικής αεροπροστασίας– ενώ με έμφαση αναδεικνύεται η αδήριτη ανάγκη για άμεση διάθεση περισσότερων οικονομικών πόρων. Το αρχείο της ΕΟΝ αποτέλεσε σημαντικό τμήμα του υλικού για τις ερευνητικές ανάγκες. Αντλήθηκαν πληροφορίες όχι μόνο ως προς το αυτονόητο σκέλος (τρόπος λειτουργίας, εκπαίδευση, δραστηριότητες, αδυναμίες-μελανά σημεία της οργάνωσης, προσφορά-κινητοποίηση) αλλά προέκυψε και μία απρόσμενη συνδρομή: τα ημερήσια δελτία πληροφοριών που στην εμπόλεμη περίοδο συνέτασσαν τα μέλη της ύστερα από την παρουσία στους χώρους κοινωνικών συναναστροφών –τα οποία έμμεσα σφυγμομετρούσαν την αθηναϊκή κοινή γνώμη μεταφέροντας στα ανώτερα κλιμάκια την αγωνία, τις ανάγκες και τις προτεραιότητες για όλες τις παραμέτρους της αστικής ζωής.

Το υλικό από το ΓΕΣ-ΔΙΣ μετατράπηκε με τη σειρά του σε ουσιαστικό παράγωγο για τη συγγραφή του βιβλίου. Οι εκθέσεις από τη στρατιωτική ηγεσία και τα ανώτατα επιτελεία κάλυψαν την περίοδο από το 1934 μέχρι τον ελληνοϊταλικό πόλεμο. Οι αρχικές ελλείψεις και οι αγωνιώδεις επισημάνσεις για το χαμηλό έως ανύπαρκτο επίπεδο της αστικής αεροπροστασίας, οι δυσοίωνες εκτιμήσεις για τις επικείμενες αεροπορικές επιπτώσεις, η οικονομική δυστοκία για την εξεύρεση των αναγκαίων πόρων, όπως και τα μέτρα που βαθμιαία ελήφθησαν στην ΠΑΑ παρουσιάζονται με ενάργεια και σαφήνεια.

Για τη Θεσσαλονίκη η έρευνα εστίασε στο Ιστορικό Αρχείο του Δημοτικού Συμβουλίου, το Κέντρο Ιστορίας της πόλης και τα Γενικά Αρχεία του Κράτους-Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας (ΓΑΚ-ΙΑΜ). Το πρώτο παρείχε την πλειονότητα των αποφάσεων του δήμου, το δεύτερο έγγραφα από τη Γενική Διοίκησης Μακεδονίας (ΓΔΜ) και τους αεραμυντικούς φορείς, ενώ στο τελευταίο το αρχειακό υλικό της ΓΔΜ αξιοποιήθηκε λόγω του αγορανομικού του ενδιαφέροντος.

Στα Ιωάννινα και στο Ιστορικό Αρχείο του δήμου εντοπίστηκαν οι αποφάσεις της διοικούσας επιτροπής. Καταλυτικό ρόλο για την επεξεργασία των κεφαλαίων της

ΠΑΑ διαδραμάτισε το αρχαιακό υλικό από τη Γενική Διοίκηση Ηπείρου –το οποίο φυλάσσεται στα ΓΑΚ. Μέσα από πλήθος εγγράφων –ιδίως της προπολεμικής περιόδου– διαμορφώθηκε ανάγλυφα η εικόνα για τις κρατικές ενέργειες με στόχο την ενίσχυση της αστικής αεροπροστασίας, όπως και για τις ανάλογες πρωτοβουλίες από την τοπική αυτοδιοίκηση.

Στα ΓΑΚ των νομών Αχαΐας και Λάρισας, πολύτιμος υπήρξε ο εντοπισμός και η αξιοποίηση εγγράφων από τα αρχεία των σχολικών μονάδων για την προπολεμική και εμπόλεμη συνεισφορά του εκπαιδευτικού κόσμου, με το υπόλοιπο υλικό να περιέχει διαταγές από το υπουργείο Εθνικής Παιδείας. Αυτές αφορούσαν στην προπολεμική εκστρατεία για ενίσχυση της αγροτικής παραγωγής, τη δραστηριότητα που ανέπτυξε η ΕΟΝ, την προσφορά των εκπαιδευτικών λειτουργών και την αστική αεραμυντική διαφώτιση.

Τα δικαστικά αρχεία αποτέλεσαν μία ιδιαίτερη πηγή πρωτογενούς υλικού. Περιλαμβάνουν το Αγορανομικό Δικαστήριο Πάτρας, το αρχείο του Πρωτοδικείου και τις αποφάσεις του Μονομελούς Πλημμελειοδικείου Λάρισας, ενώ στην περίπτωση του Βόλου το αρχείο του Πταισματοδικείου Αργαλαστής. Η επεξεργασία τους αναδεικνύει την προπολεμική –ως επί το πλείστον– αλλά και την εμπόλεμη προσπάθεια των αγορανομικών και αστυνομικών αρχών να διασφαλίσουν την ομαλή λειτουργία της αγοράς –πατάσσοντας κυρίως την αισχροκέρδεια.

Ξεχωριστή υπήρξε και η συνδρομή από το Ιστορικό Αρχείο της Ελληνικής Ραδιοφωνίας και Τηλεόρασης. Το οπτικοποιημένο υλικό της εποχής ενσωματώνει τις ταινίες-επίκαιρα του καθεστώτος, όπως και εκείνες από την κινηματογραφική υπηρεσία της ΕΟΝ. Αν και το μεγαλύτερο μέρος του αναλώνεται στην αυτονόητη προσπάθεια για την προβολή του ιδίου και της οργάνωσής του, προσφέρεται η δυνατότητα να κατανοηθεί ο τρόπος με τον οποίο η τότε πολιτική ηγεσία επιχείρησε να στηρίξει-καθοδηγήσει τον ένοπλο αγώνα και να ενεργοποιήσει τις αστικές κοινωνίες.

Μετατοπίζοντας την προσοχή στη διεθνή βιβλιογραφία, γίνεται αντιληπτό ότι η επεξεργασία του θέματος διακρίνεται από δύο ιδιαίτερα χαρακτηριστικά σε σύγκριση με την αντίστοιχη ελληνική. Το πρώτο σχετίζεται με τη χρονική αφετηρία, καθώς στη Μεγάλη Βρετανία και τις ΗΠΑ οι αρχικές μελέτες εμφανίζονται ήδη από τις δεκαετίες του 1940 και του 1950.³ Η αγγλική ιστοριογραφική παραγωγή –η οποία γνώρισε έξαρση από τη δεκαετία του 1960 και μετά– συνεχίζεται με αμείωτο ρυθμό μέχρι σήμερα, ενώ στα τελευταία χρόνια το ζήτημα των μετόπισθεν (Homefront) συνιστά αντικείμενο έρευνας για χώρες όπως η Γερμανία, η Γαλλία, η Σοβιετική Ένωση και η Ιταλία.⁴ Το δεύτερο στοιχείο –που παρουσιάζει μεγαλύτερο ενδιαφέρον– αφορά

³ Βλ. ενδεικτικά, Ritchie Calder, *Carry on London*, The English Universities Press, 1941, William Sansom, *The Blitz: Westminster at War*, Oxford University Press, 1947, Constantine Fitzgibbon, *The Blitz*, Allan Wingate, 1957, Fred Charles Iklé, *The Social Impact of Bomb Destruction*, Oklahoma University Press, 1958.

⁴ Βλ. ενδεικτικά, John Barber and Mark Harrison, *The Soviet Home Front 1941-1945*, London 1991, Earl R. Beck, *Under the Bombs: The German Home Front, 1942-1945*, Kentucky University Press, Lexington 1986.

στην ερευνητική κατεύθυνση η οποία περιλαμβάνει όχι μόνο τις αυτονόητες μελέτες για τις διαστάσεις που έλαβε ο αεροπορικός πόλεμος σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο, αλλά και το γεγονός ότι οι επιμέρους παράμετροι που σχετίζονται με το εσωτερικό μέτωπο (χώροι προστασίας, εκκένωση πληθυσμού, συσκότιση, διατροφική αυτάρκεια, ηθικό) αποτελούν αντικείμενα αποκλειστικής διαπραγμάτευσης. Αξιοσημείωτη είναι και η παρουσία μελετών επικεντρωμένων σε πόλεις (Λονδίνο, Λίβερπουλ, Μπέρμινγχαμ, Γλασκώβη, Νιούκαστλ, Πόρτσμουθ, Πλύμουθ, Μπέλφαστ, Βερολίνο, Αμβούργο, Δρέσδη, Μόσχα, Λένινγκραντ)⁵ ανεξάρτητα από τις προσπάθειες – που πραγματοποιήθηκαν ή πραγματοποιούνται σε εθνικό επίπεδο– για την επεξεργασία του εναέριου πολέμου.

Σε σχέση με την ποσότητα που διακρίνει τη διεθνή βιβλιογραφική παραγωγή και τη βαθμιαία εξειδίκευση στη διαπραγμάτευση των παραμέτρων του αεροπορικού πολέμου, οι αντίστοιχοι δείκτες στη χώρα μας παρουσιάζονται χαμηλοί. Μέρος από το κενό θα επιχειρήσει να καλύψει και η παρούσα μελέτη, φιλοδοξώντας να λειτουργήσει ως αφόρμηση, ώστε να εκδηλωθεί το ερευνητικό ενδιαφέρον με πιο έντονο τρόπο στο άμεσο μέλλον.

Το περιεχόμενο του βιβλίου είναι διαρθρωμένο σε δεκατέσσερα κεφάλαια με μία ευδιάκριτη τομή στο διάστημα πριν και μετά την 28^η Οκτωβρίου.

Το πρώτο κεφάλαιο συνθέτει το ευρύτερο πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσεται, παρουσιάζοντας τη «μεσοπολεμική συζήτηση» για τον μελλοντικό χαρακτήρα των ένοπλων αναμετρήσεων, την πορεία μεταμόρφωσης του αεροπλάνου σε όπλο απόλυτου ολέθρου και τους λόγους για την ευθεία στοχοποίηση των αστικών κέντρων. Τα επόμενα τέσσερα επεξεργάζονται ζητήματα απαραίτητα για την προπολεμική προπαρασκευή. Το κεφάλαιο για την πολιτική επιστράτευση εστιάζει στην εκστρατεία που έλαβε χώρα –κυρίως στην ύπαιθρο– αλλά και στις πόλεις– για τη με κάθε τρόπο αύξηση της γεωργικής παραγωγής. Το επόμενο για την αντιαεροπορική προστασία παρουσιάζει τη διαδρομή που αυτή ακολούθησε από το φθινόπωρο του 1935 μέχρι την 28^η Οκτωβρίου. Αναδεικνύονται η θεωρητική προετοιμασία μέσω των νομοθετικών παρεμβάσεων, οι ενέργειες των αρμόδιων φορέων, αλλά και οι ελλείψεις που καταγράφηκαν αφού το επίπεδο της ήταν άμεσα συνδεδεμένο με το αντίστοιχο της ασθμαίνουσας στρατιωτικής προετοιμασίας. Το κεφάλαιο της κινητοποίησης-προσφοράς επικεντρώνεται στις μορφές των εράνων –ιδίως σε εκείνες που σχετιζόταν με την Άμυνα– και τον θεσμό των λαϊκών και μαθητικών συσσιτίων, αναζητώντας τον βαθμό ρεαλιστικής συνεισφοράς για τις κοινωνικές ομάδες με σημείο αναφοράς τους εύπορους κατοίκους των πόλεων. Το αντίστοιχο για τους περιορισμούς

⁵ Βλ. ενδεικτικά, Frank Wintle, *The Plymouth Blitz*, Bossiney Books, 1981, Richard Whittington-Egan, *The Great Liverpool Blitz*, Gallery Press, 1987, Andrew Whitmarsh, *Portsmouth at War*, Tempus, 2007, Brian D. Osborne and Ronald Armstrong, *Glasgow: A City at War*, Birlinn, 2003, Paul Addison and Jeremy Grang, *Firestorm: The Bombing of Dresden, 1945*, Pimlico, London 2006, Lisa Kirschenbaum, *The Legacy of the Siege of Leningrad, 1941-1995: Myth, Memories and Monuments*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, Geoffrey Jukes, *The Defence of Moscow*, London 1969.

και τις ανατροπές προβάλλει το σύνθημα «Οικονομία παντού». Πρόκειται για το σύνθημα που επικράτησε στα δημοτικά οικονομικά και συνολικά στην καθημερινότητα (καύσιμα, ηλεκτρική ενέργεια, διασκέδαση, επισιτισμός), με κομβικό σημείο την επιβολή του δελτίου διανομής τροφίμων. Δε θα μπορούσε να μην αποτελέσει αντικείμενο διερεύνησης ο τρόπος με τον οποίο η δικτατορία έθεσε υπό τον έλεγχό της και αξιοποίησε τον Τύπο, το ραδιόφωνο και τον κινηματογράφο προσαρμόζοντας ανάλογα και τη ρητορική της ώστε να κινητοποιήσει και να προετοιμάσει το εσωτερικό μέτωπο για τις έκτακτες συνθήκες. Το προπολεμικό διάστημα ολοκληρώνεται με το έβδομο κεφάλαιο, στο οποίο αναδεικνύονται ο ημιστρατιωτικός χαρακτήρας της ΕΟΝ και η διαδικασία μέσα από την οποία η οργάνωση προετοιμάστηκε και συμμετείχε στη μακρά πορεία της εθνικής προετοιμασίας.

Το όγδοο κεφάλαιο εστιάζει στο καθεστώς έκτακτης ανάγκης και τις ριζικές ανατροπές που προκάλεσε στον δημόσιο και ιδιωτικό βίο, δρομολογώντας τη μετάβαση στην πολεμική περίοδο. Παράλληλα εξετάζεται το μέγεθος της εναέριας βίας που υπέστησαν οι πόλεις –οι έμψυχες και άψυχες απώλειες. Το επόμενο κεφάλαιο επικεντρώνεται στην ΠΑΑ (καταφύγια, συναγερμοί, συσκότιση, αστική αραίωση) με τις διοικούσες επιτροπές να διαδραματίζουν σημαίνοντα ρόλο –παρά τη δυσμενή οικονομική τους κατάσταση. Η ευμετάβλητη συλλογική ψυχολογία –ως ο βασικός στόχος της εναέριας βίας– διερευνάται χωριστά, αναζητώντας τους εσωτερικούς και εξωτερικούς παράγοντες που συντελούσαν στην ενίσχυση ή την αποδυνάμωσή της, όπως και τα μέσα που επικαλέστηκε η κυβέρνηση στην προσπάθειά της να τη στηρίξει. Το ενδέκατο κεφάλαιο εστιάζει στην επισιτιστική πρόκληση και τα μέτρα που απέβλεπαν στη διαχείρισή της. Θέματα προς εξέταση συνιστούν η γεωργική εκστρατεία για την ενίσχυση της παραγωγής, η αστική αγωνία για τις διατροφικές ελλείψεις, το αίσημα δικαίου που έπρεπε να διακρίνει τη διανομή των αγαθών και η λειτουργία των συσσιτίων ως μέσου ανακούφισης των ευπαθών κοινωνικών ομάδων. Το δωδέκατο κεφάλαιο επικεντρώνεται στην κρατική αντίδραση και την κινητοποίηση των αστικών πληθυσμών –όπως εκδηλώθηκαν σε ατομικό-συλλογικό επίπεδο για την υλική και ψυχολογική ανακούφιση των πληγέντων– με αποδέκτες τους βομβόπληκτους, τις οικογένειες των επιστρατευμένων και τους στρατιώτες στη ζώνη των επιχειρήσεων. Ιδιαίτερη κοινωνική ευαισθησία προκάλεσαν ωστόσο δύο ζητήματα: α) η απαίτηση για διαφάνεια στη διενέργεια των εράνων και β) ο δείκτης ειλικρινούς συνδρομής από τους ευκατάστατους πολίτες. Το δέκατο τρίτο κεφάλαιο διερευνά τις «αναταράξεις» που προξένησε ο πόλεμος στην καθημερινότητα με την αστική διασπορά και τους συσσωρευμένους περιορισμούς στη διασκέδαση, τη διατροφή και την επικοινωνία. Η οικονομική ζωή βίωσε τις επιπτώσεις με την κατακόρυφη αύξηση της ανεργίας, τη δραστηκή συρρίκνωση της κατανάλωσης και τις δυσχέρειες που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν ο δευτερογενής τομέας και ο εμπορικός κόσμος. Σε μεγάλο βαθμό – εξαιτίας των συναγερμών και των βομβαρδισμών– δοκιμάστηκαν και οι εργασιακές συνθήκες. Το τελευταίο κεφάλαιο αναδεικνύει τον προπαγανδιστικό μηχανισμό της

εμπόλεμης περιόδου ο οποίος διαδραμάτισε καίριο ρόλο για τη θωράκιση του φρονήματος, αξιοποιώντας τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας και την ΕΟΝ. Καταγράφονται οι επικοινωνιακοί στόχοι που επεδίωξε να υπηρετήσει, τη στιγμή που το καθεστώς προσπάθησε να εξουδετερώσει όσους παράγοντες έκρινε ότι είχαν την ικανότητα να υπονομεύσουν εκ των έσω τον ένοπλο αγώνα, χωρίς να παραλείπει σε κάθε ευκαιρία να προβάλει τον ρόλο, την προσωπικότητα του Μεταξά και συνολικά των κυβερνητικών στελεχών.

Κλείνοντας τον πρόλογο αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω όλους εκείνους οι οποίοι με βοήθησαν και στάθηκαν δίπλα μου στην πολύμηνη αυτή προσπάθεια. Οφείλω πολλά στο προσωπικό των υπηρεσιών –τη βοήθεια των οποίων επικαλέστηκα για την ολοκλήρωση της μελέτης. Αυτές περιλαμβάνουν τους υπαλλήλους στα ΓΑΚ των νομών, τις δημοτικές-πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες και τους δήμους των πόλεων που επισκέφτηκα, ενώ ξεχωριστή αναφορά πρέπει να γίνει στο πολιτικό και ένστολο προσωπικό της ΔΙΣ. Σε όλες τις περιπτώσεις η ευγένεια, το ειλικρινές ενδιαφέρον και η προθυμία συνδρομής με ενθάρρυναν προσωπικά, διευκολύνοντας τον ρυθμό και την έκταση της ερευνητικής διαδικασίας. Δε θα μπορούσα να μην αναφερθώ στα μέλη της οικογένειάς μου. Επιδεικνύοντας ανεξάντλητα αποθέματα υπομονής με στήριξαν και στάθηκαν δίπλα μου, μοιράστηκαν την επιθυμία και την αγωνία μου –στην πορεία– για την ολοκλήρωση της προσπάθειάς μου, αποτελώντας προσωπικά σημεία αναφοράς σε ένα πολύμηνο, μοναχικό και άκρως απαιτητικό εγχείρημα.